

ORFIZM – nazwa ruchu religijnego o charakterze mistycznym i misteryjnym, powstałego w Grecji ok. VII w. przed Chr.; wg tradycji starożytnej jego założycielem był pieśniarz Orfeusz.

Na podstawie zachowanych źródeł nie można jednoznacznie stwierdzić, czy Orfeusz (Ὀρφεύς [Orphéus], od: ὄρφνη [orphne] – mrok, noc, lub od: ὀρφανός [orphanós] – sierota; łac. Orion, Arion), z którym starożytni pisarze łączyli powstanie o., był postacią rzeczywistą czy legendarną. Jego mityczną biografię zaczęto tworzyć ok. V w. przed Chr. Wg niej Orfeusz żył w XII w., o czym świadczyłby jego udział w wyprawie Argonautów (Pindar, *Oda pytyjska*, IV 177; Apollonios Rodyjski, *Argonautyka*); wątek ten poświadcza też wizerunek i napis na metopie pochodzącej z pierwszej poł. VI w. przed Chr. (zob. *Orphicorum fragmenta*, wyd. O. Kern, B 1922, I, frg. 1). Pindar (*Oda pytyjska*, IV 176 n.) i Apollodoros (*Biblioteka*, I 3–2) wskazywali na boskie pochodzenie Orfeusza (rodzicami mieli być Apollin i Kaliope; wg innej wersji ojcem był tracki król Ojagros – Platon, *Conv.*, 179 D; Apollodoros, *Biblioteka*).

W VI w. prz. Chr. Orfeusz był już postacią sławną, o czym świadczy wypowiedź Ibikosa o „Orfeuszu o sławnym imieniu” (Ὀνομάκλυτον Ὀρφήν [Onomáklyton Orphén] – *Orphicorum fragmenta*, I, frg. 2). Od V w. przed Chr. uznawany był za najstarszego pieśniarza gr. (αἰδῶν πατήρ [aoidán patér], Pindar, *Oda pytyjska*; wg Alkimadasa wynalazł pismo i poezję), tworzącego przed Homerem (Klemens Aleksandryjski, *Kobierce*, I 107, 5), co do wielkości równego jemu i Hezjodowi (Platon, *Apol. Socr.*, 41 A). Przypisywano mu autorstwo wielu pieśni religijnych, które miały również moc magiczną (Eurypides, *Alkestis*, 967–968); wierzono, że ich dźwięki działały na całą naturę (m.in. Ajschylos, *Agamemnon*, 1629–1630; Eurypides, *Bakchantki*, 441 i *Ifigenia w Aulidzie*, 1629–1630); wg pierwotnej tradycji orfickiej wyprowadzały też dusze z Hadesu (nawiązuje do niej Eurypides, *Alkestis*, 357–359); z wątkiem tym związany jest mit o zejściu Orfeusza do Hadesu (katabaza) po zmarłą żonę Eurydykę (Platon, *Conv.*, 179 D), rozwinięty przez poetów łac. (Wergiliusz, *Georgiki*, IV 453 n.; Owidiusz, *Przemiany*, X 1–64; pierwotną wersję mitu, ze szczęśliwym zakończeniem, poświadcza Izokrates, *Buzyrys*).

Wg tradycji poświadczonej od V w. przed Chr., Orfeusz ustanowił misteria (Demostenes, *Mowy*, 25, 11; Arystofanes, *Żaby*, 1032), które (wraz z ogłoszonym przez niego „świętym orędziem” – ἱεροὶ λόγοι [hierói lógoi])

stanowiły genezę późniejszego ruchu orfickiego; związane były z kultem trackiego boga Dionizosa (Apollodoros, *Biblioteka*; Diodor Sycylijski, *Biblioteka*, V 77, 3, III 65, 44 n.). W późniejszym okresie zauważa się również wpływ innych kultów, np. Demeter, Hekate (Pauzaniasz, *Wędrówki po Helladzie*, I 37, 4, II 30, 2); T. Zieliński wskazuje na wpływ kultu Apollina. Z misteriami związany jest przekaz o śmierci Orfeusza – miał zginąć podczas orgii rozszarpany przez bachantki (Platon, *Conv.*, 179 D; Apollodoros, *Biblioteka*; Pseudo-Eratostenes, w: *Orphicorum fragmenta*, I, frg. 113); pochowano go w Pierii, wg innej tradycji na Lesbos (legenda podaje, że jego dusza ponownie narodziła się w ciele łabędzia – Platon, *Resp.*, 620 A–C).

DZIEJE I CHARAKTER ORFIZMU. Na temat miejsca i czasu powstania o. już w starożytności istniały sprzeczne opinie. Wg Herodota, o. narodził się w Egipcie (*Dzieje*, II 81); Diodor Sycylijski uznał, że jego kolebką była Kreta (*Biblioteka*, V 77, 3); z opinią tą zgadzają się O. Kern i A. Krokiewicz, który podstawowe idee orfickie (np. wiarę w istnienie nieśmiertelnej duszy) wyprowadza z wierzeń minojskich, natomiast początek o. ustala na VIII/VII w. przed Chr. Wg C. A. Lobecka, E. Rohde i O. Gruppe, o. powstał dopiero w VI w. w Attyce na tle religii dionizyjskiej.

Największy rozwój o. przypadł na drugą poł. VI w. przed Chr.; w tym czasie istniały 2 główne centra: Kroton (płd. Italia; tu zredagowano prawdopodobnie najstarszą teogonię orficką) oraz Ateny, gdzie działali (związani z dworem Pizystratów) Orfeusz z Krotonu, Zopyros z Heraklei (autor poematu Κρατήρ [Kratér]) oraz Onomakritos, autor pieśni orgiastycznych ku czci Dionizosa (Pauzaniasz, *Wędrówki po Helladzie*, I 37, 4), któremu przypisywano redakcję pism Orfeusza (wg innych Muzajosa, ucznia Orfeusza – Herodot, *Dzieje*, I 37, 4; Pauzaniasz, *Wędrówki po Helladzie*); w VI w. działał też Ferekydes z Syros (wg innych pitagorejczyk), autor pisma *Siedem jam* (Ἑπτάμυχος [Heptámychos]). W V w. pod imieniem Orfeusza znano wiele pism (Eurypides, *Alkestis*, 966–967, oraz *Hipolit*, 952–954; jej istnienie w IV w. poświadcza Platon, *Resp.*, 364 E); ich autorstwo kwestionowali już Pauzaniasz i Klemens Aleksandryjski, który powoływał się na katalog pism Epigenesa *O poematach przypisywanych Orfeuszowi* (Περὶ τῆς εἰς Ὀρφέα ποιήσεως [Peri tes eis Orphéa poiéseos]; jako autora *Świętego orędzia* i *Zstąpienia do Hadesu* (Ἄιδου εἰς κατάβασις [Hádou eis katábasis]) wymienił Keknopsa; wg

Klemensa był to Prodikos z Samos – Klemens Aleksandryjski, *Kobierce*, I 131, 3).

Od IV w. przed Chr. rozpoczął się schyłek o.; dominować zaczął o. rytualny (Platon, *Resp.*, 364 B–C); celem było oczyszczenie duszy z grzechów i zapewnienie jej szczęścia po śmierci; służyły temu specjalne formuły spisywane na (złoty) tabliczkach, w które zaopatrywano zmarłego – dusza miała je wypowiadać przed bóstwem; ten zwyczaj poświadczony jest od IV do II w. przed Chr. na terenach pld. Italii, Grecji i Rzymu, gdzie odkryto 17 tabliczek w grobach orfików (teksty te wydał G. Pugliese Carratelli pt. *Le lamine d'oro orfiche*, Mi 2001). Misteria i pisma orfickie znane były na terenie Grecji jeszcze w II w. po Chr. (Pauzaniusz wymienia m.in. Spartę oraz wyspę Eginę, gdzie odprawiano misteria, które, jak wierzą, ustanowił Orfeusz – *Wędrowki po Helladzie*, II 30, 3, III 14, 5, III 20, 5). W w. III i IV o. zaczął się odradzać (głównie pod wpływem neoplatonizmu) m.in. w Egipcie i Azji Mniejszej, co potwierdza obecność w orfickiej literaturze tego okresu (*Hymny*) imion bóstw małoazjatyckich (m.in. Hipta, Sabasiosa, Melinoe, Mize).

O. nigdy nie uzyskał rangi religii państwowej, miał charakter prywatny; jego treści przekazywano za pośrednictwem pism i przez wędrownych nauczycieli, tzw. orfeotelestów (ὄρφεοτελεσταί [orpheotelestái] – Platon, *Resp.*, 362 E). Nauczali w domach lub w zaimprovizowanych kaplicach, gdzie odprawiano obrzędy rytualne (zwł. oczyszczania). Nie można jednoznacznie stwierdzić, czy ruch orficki miał formy zorganizowane (kręgi, gminy, kapłaństwo hierarchiczne). Starożytni pisarze poświadczają jedynie istnienie „życia orfickiego” (ὄρφικὸς βίος [orphikos bios] – Platon, *Leg.*, 782 C–D), które charakteryzowało się ściśle określonymi zasadami postępowania (zakaz zabijania istot żywych), przyjmowania pokarmów (np. zakaz spożywania mięsa; wyjątek stanowiła rytualna uczta – omofagia), ubioru, pochówku. (Herodot, *Dzieje*, II 81; Arystofanes, *Żaby*, 1032–1133; Eurypides, *Hipolit*, 948–957), wspominają też o „ludziach z kręgu Orfeusza” (Platon, *Cra.*, 400 C i *Prot.*, 316 D). Za zorganizowaną formą o. opowiadają się niektórzy badacze; J. M. C. Toynbee i A. Krokiewicz twierdzą, że gminy orfickie istniały na terenie Italii (zwł. w Krotonie), w Grecji oraz w gr. części Azji Mniejszej; argumentem są odrębne cmentarze dla wyznawców o., misteryjne formy kultu oraz hierarchiczność wyznawców (co najmniej 2 stopnie wtajemniczenia – Platon, *Phaed.*, 67 C; Eurypides, *Hipolit*, 954).

PISMA ORFICKIE. Utwory należące do najstarszej (pierwotnej) tradycji orfickiej zachowały się jedynie we frg. Zebrał je i wydał O. Kern (*Orphicorum fragmenta*, II). Znalazły się wśród nich: 1) *Święte orędzie w 24 rapsodiach* (Ἱεροὶ λόγοι ἐν ῥαψοδίαις κδ' [Hieroi logoi en rhapsodíais kd], frg. 60–235; wg A. Krokiewicza frg. pochodzą z późniejszej redakcji) – przedstawia kosmogonię orficką w formie przesłania Orfeusza do Muzajosa; 2) poemat *Porwanie Kory* (Κάθοδος τῆς Κόρης [Káthodos tes Kores]) 1 i 2 (frg. 48–53) – być może pierwotnie stanowił część starszej redakcji *Rapsodii*. We frg. zachowało się też pismo Ferekydesa z Syros pt. *O siedmiu jamach*, które zrekonstruował i wydał R. Eisler (w: *Weltenmantel und Himmelszelt*, Mn 1910) oraz utwór kosmogoniczny odnaleziony w 1962 w Derveni, datowany na III w. przed Chr. (wyd. R. Merkelbach pt. *Das orphische Papyrus von Derveni*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 1 (1967), 1–12; wyd. R. Janko pt. *The Derveni Papyrus. An Interim Text*, tamże, 116 (2003), 1–62).

W całości zachowały się 3 utwory, pochodzące z okresu późnego antyku: 1) *Hymny orfickie* (Ὀρφείως ὕμνοι [Orpheos hýmnoi]), z III lub IV w. (niektórzy datują na koniec II w.) – zbiór zawierający 87 utworów (rytualnych) skierowanych do różnych bóstw (*Orphica*, wyd. G. Hermann, L 1805, Hi 1971; *Orphica*, wyd. E. Abel, L 1885, Hi 1971; *Orphei hymni*, wyd. W. Quandt, B 1941, Hi 2005; Ὀρφικοί ὕμνοι [Orphikói hýmnoi], wyd. P. Grabinger, At 1977; tłum. pol. J. Dziubiński, w: *Hymny orfickie, pojęcia*, Wr 1993, 3–23); 2) *Argonautyka orficka* (Ὀρφείως Ἀργοναυτικά [Orpheos Argonautiká], datowana na IV w, tematycznie nawiązująca do utworu Apolloniosa Rodyjskiego (*Orphica*, wyd. G. Hermann; *Les argonautiques*, wyd. G. Dottin, P 1930); 3) *Litika* (Λιθικά [Lithiká]) z IV w. – opisuje magiczne i lecznicze właściwości kamieni (*Orphica*, wyd. G. Hermann), wg A. Krokiewicza nie należy do tekstów orfickich. Do utworów orfickich zaliczony został (przez R. Popowskiego) utwór przedstawiciela drugiej sofistyki – Kallistratosa pt. *Opisy* (Ἐκφράσεις [Ekphrásaes]; w: Philostratus, *Imagines. Callistratus, Descriptiones*, tłum. A. Feirbans, Lo 1931; Kallistratos, *Opisy*, tłum. R. Popowski, *Roczniki Humanistyczne* 34 (1986) z. 3, 89–104), datowany na III–IV w., opisujący 14 rzeźb przedstawiających postaci związane z tradycją orficką.

NAUKA ORFICKA. Orficy stworzyli oryginalną kosmogonię (wraz z teogonią) i antropogonię oraz etykę i eschatologię. Ich nauka opierała się na trzech podstawowych zasadach: 1) istnienia „jedności w wielości” (tzw.

pantohenzm; miał ją sformułować Muzajos, wg Diogenesa Laertiosa – DLaert, I 3); 2) powrotu świata, czyli wielości, do początku, czyli jedności (apokatastaza); 3) jednoczącego działania miłości, podstawowej (duchowej) siły kosmogonicznej. Nauka o powstaniu świata znana jest za pośrednictwem trzech komplementarnych kosmogonii, które cytują: apologeta chrześcijański Atenagoras (*Pro Christianis*, XVIII 20) oraz neoplatonicy Olimpiodor (*In Platonis Phedonem*, 61 C) i Damaskios (*De principiis*, 123 n.). Wg nich orficy wierzyli w istnienie prazasady nazwanej Noc (Νύξ [Nyks]; wg Atenagorasa utożsamianej z wodą; potwierdza to Arystoteles, *Met.*, 984 A), jednoczącej wszystkie przeciwieństwa; z niej wyłoniło się „jajo świata” (wątek ten sparodiował Arystofanes w utworze *Ptaki*, 693 n.; idea kosmogonicznego jaja, zawierającego zarodki wszechrzeczy, pojawiła się już w Egipcie w kosmogonii hermopolitańskiej), z niego powstały: Niebo (Uranos), Ziemia (Gea) oraz istniejący pośród nich Fanes (od φανός [phanós] – jasny), androgyniczna („o podwójnej naturze” – διφυής [diphyés]) istota, nazywana też Protogonosem (Πρωτόγονος) i Erikepaiosem (Ἐρικεπαῖος) (Diodor Sycylijski, *Bibloteka*, I 11, 3; *Hymny orfickie*, VI) lub Erosem (Ἐρως) (*Hymny orfickie*, LVIII). Olimpiodor wskazywał na istnienie czterech królestw w dziejach świata (wg A. Krokiewiczza, Platon pisze o sześciu – *Phil.*, 66 C). Pierwsze 3 to królestwa Uranosa, Kronosa i Zeusa, który po połknięciu Fanesa (ten wątek przypomina znaną z teogonii Hezjoda opowieść o połknięciu przez Zeusa małżonki Metis, Rozwagi, i narodzinach Ateny, symbolizującej u pitagorejczyków duszę świata) stworzył trwający obecnie świat, będący jednym organizmem bóstwa (panteizm), bowiem jego początkiem, (środkiem) i kresem jest Zeus (ἀρχὴ πάντων, πάντων τε τελευτή [arché panton, panton te teleuté], por. Platon, *Leg.*, 715 E; *Orphicorum fragmenta*, II, frg. 21; *Hymny orfickie*, XV), podobnie jak w swoich epokach Uranos i Kronos (*Hymny orfickie*, IV i XIII). Dalsze dzieje świata (odpowiadające czwartemu królestwu wg Olimpiodora, szóstemu wg Platona) orficy wiązali z postacią Zagreusa (stanowi on epifanię Fanesa), zrodzonego z Zeusa i Kory (lub Demeter); jego pojawienie się w świecie, które miało zamknąć cykl dziejów przez powrót ducha (światła) do swoich źródeł, stało się początkiem katastrofy kosmicznej (co przedłuża czas trwania epoki Zeusa), polegającej na rozproszeniu światła na ziemi. Ten etap dziejów przedstawiony został w formie mitu (Platon, *Leg.*, 701 A–C); wg niego Zagreus został rozszarpany i pożarty przez siedmiu Tytanów (być może uosabiających

demoniczne siły kosmosu), odrodził się jednak z serca ocalonego przez Atenę (wg innej wersji przez Zeusa), pod postacią Dionizosa; ten sam mit podaje, iż z popiołu Tytanów (którzy zginęli od pioruna Zeusa) powstał ludzkie (*Orphicorum fragmenta*, II, frg. 140; *Hymny orfickie*, XXXVII); na gruncie tego opowiadania orficy rozwinęli antropologię i eschatologię.

Antropologia orficka ma charakter dualistyczny; człowiek stanowi połączenie dwóch różnych pierwiastków – duchowego (częstka Zagreusa) oraz cielesnego (element tytaniczny). Na tej podstawie orficy ukształtowali (odmienny od homeryckiego) pogląd o nieśmiertelnej duszy ludzkiej oraz o (traktowanym jako jej grób) śmiertelnym ciele (relację tę charakteryzowało określenie: σῶμα – σῆμα [soma – sema], Platon, *Cra.*, 400 C; *Orphicorum fragmenta*, II, frg. 8), które nadto postrzegali jako źródło namiętności i zła. Wierzyli, że ostatecznie dusza może się wyzwolić z istniejących więzów przez miłość dążącą do pierwotnej jedności (pokonać ona może nawet śmierć – pogląd ten przedstawiał pierwotny mit o Orfeuszu i Eurydyce), dobre uczynki, ascezę, doświadczenie mistyczne, rytuały oczyszczające i formuły, które pomagały duszy w wędrówce po śmierci; przyjmując istnienie tzw. koła narodzin (*Orphicorum fragmenta*, II, frg. 226), wierzyli, iż dusza może odpokutować winy, odradzając się (metempsychoza) w ciele człowieka (mężczyzny, kobiety), zwierzęcia (przykład Orfeusza), rośliny, a nawet minerału, aż do całkowitego oczyszczenia, które wieńczy apoteoza.

RECEPCJA. O. już od VI w. miał wpływ na gr. myśl religijną i filozoficzną. Na jego tle rozwinęli misteria pitagorejczycy (Jamblich, *Żywot Pitagorasa*); od orfików przyjęli niektóre zwyczaje i wiarę w reinkarnację. Empedokles w poemacie *Oczyszczenia* (Καθαρμοί [Katharmói]) przyjął od nich wiarę w nieśmiertelność duszy oraz w metempsychozę. Orfickie źródła ma Platońska nauka o duszy (w *Fedonie*, *Kratylosie* i *Gorgiaszu*) oraz o Erosie (w *Uczcie*). Teogonie i kosmogonie orfickie znane były medioplatończykom (Plutarch) i neoplatończykom (Olimpiodor, Damaskios) oraz przedstawicielom tzw. drugiej sofistyki (Kallistratos). Kosmogonia i antropogonia orficka znane były gnostykom; bliskie o. są ich poglądy o upadku duszy w materię, o siedmiu archontach oraz eschatologia rytualno-magiczna. O. znany był pisarzom chrześcijańskim; w Orfeuszu widzieli m.in. prefigurację Chrystusa (co miało wpływ na ikonografię), nazywali go pierwszym teologiem (Klemens Aleksandryjski, *Kobierce*, V 49, 3–4; 78, 4–5; 123, 1–2; 124, 1–2; Augustyn,

De civ. D., XVIII 14), filozofem (Tomasz z Akwinu, F. Bacon) oraz twórcą cywilizacji (G. Chapmann, XVI w.). W okresie renesansu do idei orfickich nawiązywali platończycy wł. i franc.: Marsilio Ficino (przełożył na łac. *Hymny orfickie*), Giovanni Pico della Mirandola, G. Le Fèvre de la Boderie; przyjęli wywodzącą się z o. zasadę jedności i harmonii całej natury (Pico della Mirandola twierdził, że stanowiła podstawę magii naturalnej); podobny pogląd głosił w poezji P. de Ronsard (w poemacie *Orfeusz*).

Idee orfickie od starożytności kształtowały też poglądy i wyobrażenie artystów. Nawiązywano do wątków z mitologii orfickiej: do dziejów Orfeusza i Eurydyki oraz do śmierci Orfeusza (w literaturze przedstawili je m.in.: Wergiliusz, Owidiusz, E. Spenser, J. Milton, P. de Ronsard, F. Lope de Vega, P. Calderón de la Barca, Novalis, A. Finch, J. B. Leicester, S. Mallarmé, R. M. Rilke, P. Emmanuel; w malarstwie np.: Tycjan, J. de Momper, A. Dürer, T. V. da Urbino, N. Poussin, L. Giordano); w malarstwie popularnym tematem było przedstawianie Orfeusza wśród zwierząt oraz grającego na lirze (m.in. P. P. Rubens, J.-B. C. Corot); dzieje Orfeusza były tematem librett operowych i baletowych oraz inspiracją poematów symfonicznych (m.in. F. Liszt, H. Berlioz).

Od XVI w. zaczęto w Orfeuszu postrzegać ideał twórcy, dla którego poezja jest (graniczącą z mistyką) formą poznania natury i Boskich tajemnic, ten pogląd reprezentowali m.in. Ronsard, P.-S. Ballanche (w historiozoficznym poemacie *Orfeusz*, gdzie podjął też problem palingenezy), Novalis, Hölderlin oraz Rilke (*Sonety do Orfeusza*, poemat *Orfeusz i Eurydyka*). Ponadto w epoce romantyzmu Orfeuszowi zaczęto przypisywać cechy prometejskie (np. W. Hugo); wg G. de Nerval'a i S. Mallarmé uosabiał on światło (poznanie) przeciwstawione bóstwom ciemności, które przekazał ludziom (w filozofii podobny pogląd w XVIII w. głosił G. Vico). W literaturze pol. do tematów orfickich nawiązywali m.in.: J. Słowacki (*Genezis z Ducha*), C. K. Norwid (*Notatki z mitologii*), F. Faleński (wiersze *Lutnia Orfeusza*, *Skargi Orfeusza*) oraz A. Asnyk (dramat *Orfeusz i Bachantki*).

S. Schneider, *Rzut oka na dzieje orfiki w starożytności i w nowszych czasach*, Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny 39 (1904), 297–335; A. Boulanger, *Orphée. Rapports de l'o. et du christianisme*, P 1925; J. Kruszyński, *O. i jego nauka*, AK 13 (1927) t. 19, 317–

335; T. Sinko, *Przypływy i odpływy o.*, Przegląd Współczesny 13 (1934) t. 48, 233–245; W. K. C. Guthrie, *Orpheus and Greek Religion*, Lo 1935, 1952², Pri 1993; M. J. Lagrange, *Les mystères. L'o.*, P 1937; I. M. Linforth, *The Arts of Orpheus*, Be 1941, NY 1973; A. Krokiewicz, *Studia orfickie*, Wwa 1947, 2002; E. V. Marmorale, *L'ultimo sguardo di Orfeo*, Giornale italiano di filologia 12 (1959), 6–13; M. Grant, *The Myth of Orpheus and Eurydice*, History Today 17 (1967), 368–377; G. Colli, *La sapienza greca*, I, Mi 1977, 1987⁴; H. Wójtowicz, *Z helleńskich nurtów mistycznych*, Meander 34 (1979), 129–146; R. Popowski, *O. w „Opisach” Kallistratosa*, Roczniki Humanistyczne 36 (1988) z. 3, 119–127; Reale I 447–465; *O. et Orphée*, G 1991; C. Rowiński, *Orfeusz i Eurydyka*, w: *Mit, człowiek, literatura*, Wwa 1992, 105–132; W. Lengauer, „*Hieroi logoi*” – *tajne nauki starożytnych Greków*, Ars Regia 2 (1993), 13–34; *Orfeo e l'o.*, R 1993; J. D. Reid, *The Oxford Guide to Classical Mythology in the Arts. 1300–1990s*, NY 1993, II 777–801; L. Brisson, *Orphée et l'o. dans l'antiquité gréco-romaine*, Aldershot 1995; M. Wojewoda, R. Dudek, *Przeżywanie, nieśmiertelność, reinkarnacja*, Kr 1996; *Le religioni dei misteri*, I: *Eleusi, dionisismo, o.*, R 2002, 2004⁴; D. Zarewicz, *O orfickich źródłach Platona*, Wszechnica Polska 1 (2002) z. 4, 67–78; *Mit Orfeusza. Inspiracje i reinterpretacje w europejskiej tradycji artystycznej*, Gd 2003; J. M. Spychała, *Orfeusz i orficy – zarys problematyki*, Klio (2003) z. 4, 3–24.

Anna Z. Zmorzanka